

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН
АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2021-2

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2021

Бош муҳаррир:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Таҳрир ҳайати:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Абдуллаев Баҳром Исмоилович, ф-м.ф.д.

Абдуллаев Рашидан Бабажонови, тиб.ф.д., проф.

Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.

Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.

Бабаджанов Хушнот, ф.ф.н., проф.

Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.

Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.

Дўсчанов Бахтиёр, тиб.ф.д., проф.

Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.

Жуманиёзов Зоҳид Отабоевич, ф.ф.н., доц.

Кадиров Шавкат Юлдашевич, қ/х.ф.н.

Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.

Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.

Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.

Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.

Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.

Рўзибоев Рашид Юсупович, тиб.ф.д., проф.

Рўзимбоев Сапарбой, ф.ф.д., проф.

Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.

Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.

Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.

Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.

Сотипов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.

Тожибаев Комилжон Шаробитдинович, б.ф.д., академик

Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.

Чўпонов Отаназар Отожонови, ф.ф.д., доц.

Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.

Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.

Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.

Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.

Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.

Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.

Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№2 (72), Хоразм Маъмун академияси, 2021 й. – 217 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси

© Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими, 2021

Salomova G.I. O'yinchoq va predmetlar vositasida maktabgacha ta'lim muassasasidagi bolalarini mehnat intizomini tarbiyalash metodikasi	90
Solieva Z.Z. Effective methods of learning English language	93
Utbosarov A.U. Development of exercises for basic movements in youth	96
Xajjiyeva D.A. Boshlang'ich sinflarda ona tili fanini o'qitishda kompetensiyalarni qo'llashning dolzarbligi	98
Yusufova L.G. Application of distance learning in university education	101
Зарипова М.Д., Артикбаева Г.К. Олий таълим муассасалари талабалари билимларини назорат қилиш ва баҳолашнинг математик моделлари	103
Иманов Б.Б. Креативлик ва унинг муаммоларни ҳал қилишдаги аҳамияти	115
Содиқова Д.Р. Узлуксиз таълим тизимида ижодий муносабатлар тафаккурини шакллантиришда шарқ мутафаккираларининг фаолиятдан фойдаланиш	118
Солаева М.Н. Умумий ўрта таълим мактабларида интегралларни ўқитишда ноанъанавий услублар	121
Файзуллаев А.Ю. Умумтаълим муассасаларида ихтисослаштирилган таълимни ташкил қилишнинг афзалликлари	124
Холмирзаева Г. Мактабгача ёшдаги болаларда эртақ - тарбия воситаси сифатида	127
ТЕХНИКА ФАНЛАРИ	
Дехканова Н.А., Асланов Б.М., Камалова М.Б. Исследование физико-химические свойства азотных удобрений	129
Бабаев З.К., Матчонов Ш.К., Болтабаев Д.З., Матчонов Ш.Ш., Шакиров Б.М. Керамогранит олиш учун Оролбўйи минтақаси гилсимон хом ашёларини ўрганиш натижалари	133
Раджабов М.Ф., Латипов Б.А., Абдуллаева Г.У. Исследование влияния ультразвука в процессе осмотической сушки дыни	136
Асланов Б.М., Нодиров А.А., Камалова М.Б. Исследование свойств и химизма двойного суперфосфата	138
ТИББИЁТ ФАНЛАРИ	
Салаева З.Ш. Внутрибольничная инфекция	142
Салаева З.Ш. Госпитальный сепсис у детей раннего возраста	144
ТАРИХ ФАНЛАРИ	
Muxammadieva S. Hoja Ahmad Yassaviy inson shaxsi shakllanishining pedagogik omillari haqida	146
Sobirov Q., Sobirov M. Surxon va Xorazm iqtisodiy-madaniy aloqalari tarixi sahifasidan	149
Zaripov S.D. Zarafshon vohasi dehqonchiligining tarixiy ildizlari: sug'orilishi, ziroatchilik xo'jaligi va an'anaviy agrotexnika	152
Абдуллоев Ш.Б. Девпарастиликни ўрганишда “Ясна” нинг аҳамияти	156
Алимова М.М., Мирзақулов Б.Т. Бухоро амирлигида маъмурий бошқарув	159
Бекиметов У. Советларнинг Хоразмда қулоқлаштириш сиёсатини ўтказиши ва унинг фожиали оқибатлари	164
Давлетов С. Проблемы водных ресурсов бассейна Аральского моря в контексте истории второй половины XX века	167
Жамолова Д.М. Бухоро амирлигида қулчилик муносабатларининг тугатилиши	171
Зарипов Ж.Г. Сравнительный анализ промышленных миграционных процессов в 50-80 гг. XX в. в США и СССР	174
Қурбонов М.Н. Соҳибқирон Амир Темур тамғасининг тарихий манбаларда ёритилиши	178
Мирзаев Б. Шамсиддин Самарқандийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти	181
Нафиддинова Х.Р. Ихчам тўйлар – давр талаби	183
Ниязова М.Х. Ўзбек мотам маросимларида айтиладиган олқишлар	188
Остонова С.Н. Национальные традиции и ритуалы в современном Узбекистане	190
Раҳмонбердиева М. Заратуштранинг тўрт элемент назарияси ва унинг жаҳон фанига таъсири	194
Саидов И. М., Ахматқулов У.М., Абдусаломов У.С. Чақирикқача бўлган ёшларда ватанга содиқлик туйғуларини шакллантириш тамойиллари ва талабалари	197
Самандарова Н.Э. Тарихий роман: янгича таҳлил ва талқин эҳтиёжи	199

Mil avv-gi IX-VIII asrlarda Xorazmning quyi Oqcha daryo xavzasi markaziy qismida Yonbosh -7 va Yakkaparsinch-2 yarim turli shaklda turar –joylar qurilishi axoli ma'naviyatida ustunlik qilib, avvaldan puxta ishlab chiqilgan rejalashtirish va topografik –me'moriy bilimidan ancha uzoqda edilar [8].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Baratov N. O'zbekistonning tabiiy geografiyasi. Toshkent, "O'qituvchi", 1996. b: 154-162, 209-214.
2. Окладников А.П. Мусерская стоянка в гроте Тешиктош в Узбекистане. Л-д, Вып-2, 1939. Виноградова Е.А. Первые палеолитические находки в Султануиздаге / Приаралье в древности и средневековье. М. ИВЛ., РАН, «Наука», 1998. с: 74-77
3. Asqarov A. Sopollitepa Toshkent "Fan", 1973. S: 5-171.
4. Tolstov S.P. Древний Хорезм. М. "Наука", 1948. Uzamuallif. По древним дельтам Окса и Яксарта. М. «Наука», 1962. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья \ Тр ХАЭЭ. Т. X., М. «Наука», 1977.
5. Аскарлов А., Б.Н.Абдуллаев. Джаркутан / к проблеме протогородской цивилизации на юге Узбекистана. Ташкент «Фан», 1983. С:55.
6. Пилипко В.Н Раскопки в Дейнауском районе Чарджоуской области. // АО 1974. М. «Наука», 1975., с: 528. Уша муаллиф. Древнее городище Олейдепе на среднем течении Амударьи// Каракумские древности.// Ашхабад, Вып. VIII, 1979., с: 50-53.
7. Аскарлов А. К передатировке культуры Заманбаба. (культура и искусство древнего Хорезма М., 1981., с: 107-108.
8. Итина М.А. Поселение Якке –Парсан -2 (Раскопки 1958 -1959 гг) МХЭ, Вып 6, М. «Наука», 1963.

UO'K 93/94

ZARAFSHON VOHASI DEHQONCHILIGINING TARIXIY ILDIZLARI: SUG'ORILISHI, ZIROATCHILIK XO'JALIGI VA AN'ANAVIY AGROTEXNIKA

S.D. Zaripov, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Insonlar hayotida dehqonchilik madaniyatining o'rni, Buxoro vohasidagi bepayon dalalarni sug'orishda Zarafshon suvining ahamiyati, uning bo'linish shahobchalariga ham izoh beriladi. IX-XI asrlarda quyi Zarafshonda sug'orish ishlarining kengaygani, Movarounnahrda, avval Somoniylar, so'ngra Qoraxoniylar kabi yirik feodal davlatlarning tashkil topishi. Zarafshon suvini chekka hududlarga etib bormaganligi oqibatida aholining turmush hayotidagi o'zgarishlarga ham to'xtalib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *Dehqonchilik, Zarafshon, Vobkentdaryo, delta, xo'jalik, gektar, arxeologik, Qoraxoniylar, farsax, madaniy-etnik, suvli yer, obikor, Movarounnahr, Somoniylar, magistral, Kampirak, Urganjiy.*

Аннотация. *Объясняется роль земледельческой культуры в жизни людей, роль Зерафшанской воды в орошении обширных полей Бухарского оазиса и точки ее распространения. Расширение ирригации в Нижнем Зерафшане в IX-XI вв., Образование крупных феодальных государств в Мовароуннахре, сначала Саманиды, затем Караханиды. Также были отмечены изменения в условиях жизни населения из-за того, что вода Зерафшана не достигает отдаленных районов.*

Ключевые слова: *Дехкан, Зерафшан, Вобкентдарья, дельта, хозяйство, гектар, археологический, Карахани, Фарсах, культурно-этнический, заболоченная земля, обикор, Мовароуннахр, Саманиды, шоссе, Камтирак, , Ургенч.*

Abstract. *The role of agricultural culture in human life, the role of Zarafshan water in the irrigation of vast fields in the Bukhara oasis, and its distribution points are also explained. The expansion of irrigation in Lower Zarafshan in the IX-XI centuries, the formation of large feudal states in Movarounnahr, first the Samanids, then the Karakhanids. The changes in the living conditions of the population due to the fact that the water of Zarafshan does not reach remote areas were also mentioned.*

Key words: *Dehkan, Zarafshan, Vobkentdaryo, delta, farm, hectare, archeological, Karakhanid, Farsakh, cultural-ethnic, wet land, tirama, obikor, Movarounnahr, Samanids, highway, Kampirak, Urgench.*

Insoniyat yaralibdiki, rizq-ro'z topishga, o'zi uchun yaxshi hayot tarzini yaratishga harakat qiladi. Buning uchun kerak bo'lsa tabiat bilan kurashadi, uni o'zgartiradi. Tarixga nazar tashlasak, insoniyatning ilk ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tishi chorvachilik va dehqonchilik bilan bog'liqdir. Dehqonchilik nima o'zi? U qanday madaniyat edi? Dehqonchilik madaniyati iborasi asli yerga ishlov bermoq degan ma'noni anglatib, keyinchalik boshqa sohalarga o'tgan va umumiy tarzda madaniyat (ishlov berish) yaratish so'ziga aylangan. Yerga ishlov berish va o'simliklarni parvarish qilish madaniyati tufayli inson tabiatning farzandi sifatida uning bunyodkorlik qobiliyatini munosib ravishda davom ettirib kelmoqda. Tabiatdagi mavjud yuzlab o'simlik turlarini inson o'z qobiliyati va mehnati tufayli sun'iy ravishda madaniylashtirilib, qishloq xo'jalik mahsulotiga aylantirilgan. Albatta buning tarixiy ildizlari ancha qadimga borib taqaladi va dehqonchilikning rivojida suvning o'rni benihoya katta. Jumladan Buxoro vohasi uchun haqiqiy zar manbai bu – Zarafshon daryosi edi[5,--].

Qadim zamonlarda o'zining kuchli oqimi bilan Amudaryogacha yetib borgan Zarafshonning keyinchalik uzilib qolishi Zarafshon vohasi – Buxoro va Samarqand hududlarida minglab gektarlab yerlarning o'zlashtirilishi oqibati edi. Sug'orma dehqonchilikning doimiy o'sib borishi Zarafshon suvining yanada ko'proq sarflanishiga sabab bo'ldi va qachonlardir Amudaryoga qadar yetib borgan daryo endilikda vohaning o'zini suv bilan ta'minlay olmay qoldi. Oqibatda Buxoroning o'zida ham tez-tez suv tanqisligi sezilib turgan.

Mana shu sug'orilish ildizlarining o'zi qay tariqa yuzaga kelgan, degan savol avvalo oldimizda ko'ndalang turibdi. Biz bu masalani yechish uchun bir qancha tadqiqot materiallariga murojaat qilishimizga to'g'ri keladi.

Afsuski, antik davr yozma manbalaridan keltirilgan yuqoridagi umumiy ma'lumotlar Buxoro vohasining o'zlashtirilishi tarixiy jarayoni yuzaki kuzatish uchun ham mutlaqo yetarli dalil emas, shuningdek, biz tadqiqot etayotgan masalalar ham muayyan aniqlik kiritmaydi. Shuning uchun ham quyi Zarafshonning sug'orilish tarixi muammolarini yoritishda ko'proq arxeologik faktlarga suyanishga to'g'ri keladi. Chunki, Buxoroning turli tarixiy davrlarga mansub bo'lgan va hozirgi kungacha saqlanib qolgan moddiy-madaniy yodgorliklari quyi Zarafshonning o'zlashtirilishi tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, vohaning sug'orilib obod etilishining uzoq tarixiy jarayonni o'rganishga tadqiqotchilar uchun behad boy faktik ma'lumotlar beruvchi yagona bosh manba hisoblanadi [3,76].

Quyi Zarafshonning o'zlashtirilishi dinamikasini aniqlash uchun, avvalo Buxoro vohasida, ayniqsa, uning qadimgi sug'orilgan yerlarida topib tekshirilgan arxeologik yodgorliklarning qisqa bo'lsa ham umumiy malumoti ustida to'xtab o'tish naqsadga muvofiqdir. Buxoroning qadimgi sug'orilgan yerlarning asosiy katta qismi Zarafshon daryosining quyi oqimida, uning delta xarakteridagi qadimgi yirik irmoqlaridan biri Vobkentdaryo etaklarida joylashgan bo'lib, u Buxoro vohasining g'arbiy va shimoli-g'arbiy chegarasida yondashgan. Janubdan shimol tomon qariyb 55 km cho'zilgan bu dehqonchilik massivining maydoni taxminan 100-120 ming gektarga teng bo'lib, uning tashqi chegarasi vohaning shimoli-g'arbiy qismida-hozirgi obod yerlar zonasidan 10-12 km, g'arbda esa qariyb 35 km tashqaridan Urganjiy dashtidan o'tadi[3,77]. Bu jarayonning arxeologik manzarasi mezolit davrining ahyon-ahyonda uchrab turadigan chaqmoqtosh qurollaridan tortib, to antik davr va ilk o'rta asrlarning yirik inshootlari-xom g'isht va paxsadan bino qilingan qadimgi shaharlar, qal'alar va qasrlarning xarobalari hamda Qizilqumga tutashib ketgan suvsiz bu hududlarning qachonlardir sug'orilib obod etilishida xayotbaxsh rol o'ynagan qadimgi sug'orish tarmoqlarining qurib qolgan izlarini ham o'z ichiga olgan xilma-xil arxeologik yodgorliklarning kompleksi bilan ifodalanadi[3,77].

Buxoroning qadimgi sug'orilgan yerlarida o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha ilk o'rta asrlarda, ayniqsa IX-XI asrlarda quyi Zarafshonda bir qancha yirik sug'orish inshootlari qurilib, vohaning sug'orma dehqonchilik yer maydoni niyohatda kengaygan.

IX-XI asrlarda quyi Zarafshonda sug'orish ishlarining kengaygani tasodifiy voqea bo'lmay, balki Arab xalifaligi hukmronligi tugatilgach, o'z mustaqilligini tiklab olgan Movarounnahrda, avval Somoniylar, so'ngra Qoraxoniylar kabi yirik feodal davlatlarning tashkil topishi tufayli mamlakatda sodir bo'lgan iqtisodiy va madaniy taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq edi. Bu davrda faqat Buxoro vohasigina emas, balki butun Zarafshon vodiysi to'la sug'orilib obod etilgan.

X asr mualliflari ma'lumotlarga qaraganda Buxoro vohasi Samarqandga nisbatan obod va keng bo'lgan. Uning obod yerlari 22 rustoqqa (manzilgoh) bo'lingan. Bu rustoqlardan 15 tasi vohaning atrofini o'ragan qadimgi mudofaa istehkomi – Kampirakning ichkarisida, 7 tasi uning tashqarisida joylashgan[2,163-168]. Narshaxiy va Istaxriylar o'z asarlarida Buxoro rustoqlarini suv bilan ta'minlagan yirik magistrallardan 17 tasining ro'yxatini keltiradilar[6,34-35].

Istaxriyning malumotlariga qaraganda, Buxoroni kesib o'tgan Zar kanali 12 shahobchaga bo'lingan[3,111]. Istaxriy ma'lumotlari va “Hudud ul-olam”da keltirilgan ma'lumotga qaraganda, Buxoro vohasining Kampirak devori bilan o'rab olingan obod qismining uzunligi ham, kengligi ham, 12 farsax bo'lgan.

Buxoro vohasi Ismoil Somoniy hukmronlik qilgan davrda ayniqsa obod etilib, uning tashqi chegarasi Kampirak devoridan ancha kengaytirilgan. O'z davlat chegarasining Kampirak bilan cheklanishini istamagan Ismoil Somoniy devorni tiklab turish uchun sarflanadigan xarajat va qilinadigan hashar ishlarini bekor qilgan[4,73].

Zarafshon vohasi o'zbeklarining ko'p qirrali qishloq xo'jaligi asrlar osha to'plangan an'anaviy tajribaga tayanadi. O'zbekistonning hozirgi hududini tabiiy-geografik sharoitiga ko'ra uchta qishloq xo'jaligi zonasiga bo'lish mumkin: tog'li va tog' oldi zonasi (20,5 %), sug'orma yerlar zonasi (18,5 %) va bepoyon dasht hamda yaylovlardan iborat bo'lgan zona[7,89]. Ammo sug'orma yerlarning hammasi ham sug'orishga yaroqli emas. Tog' tizmalari va qum uyumlari orasida, daryo sohalari joylashgan ziroatchilik vohalari esa qadimdan dehqonchilikning o'ziga xos markazlari bo'lib kelgan. Bunday hududlarga Farg'ona, Qashqadaryo va Surxondaryo vodiylarini, Zarafshon va Xorazm vohalarini misol qilishimiz mumkin. Shu jumladan quyi Zarafshon vohasining dehqonchiligi tarixiy ildizlari anchayin qadimiy davrlarga borib taqaladi.

Arxeologlarning ta'kidlashlaricha, qadimgi chorvador qabilalarning dehqonchilikka o'tishini chinakam inqilobiy hodisa deyish mumkin. Bu hodisa neolit – yangi tosh davriga to'g'ri keladi. Bunday holat O'rta Osiyoda to'rt-besh ming yillar muqaddam ro'y bergan va uzoq davr davomida rivojlanib kelgan[3,112].

Zarafshon vohasi dehqonlari boshqa hudud dehqonlari kabi eng qadimiy ajdodlaridan o'tgan sug'oriladigan dehqonchilikni, kichik va katta, oddiy va murakkab sug'orish inshootlari va tizimlari qurilishini, dalalarni sug'orishning har xil usullarini agrotexnika usullarini yaxshi bilganlar. Zarafshon vodiysida neolit va bronza davrlaridan amal qilinib kelingan daryo suvlari ko'payganda suv bosadigan qayir va liman yerlardagi ziroatchilik to 30-yillargacha saqlangan.

Asli hayvon kuchi va omoch ishlatiladigan sug'orma dehqonchilik Zarafshon daryosi bo'ylarida miloddan avvalgi III – II mingyilliklardayoq keng tarqala boshlagan. O'sha davrlardan Zarafshon vohasi unumdor yerlari o'zlashtirila boshlangan.

Asrlar osha mahalliy ziroatchilikda yer unumdorligini tiklash va agrotexnika uslublarini takomillashtirish, tuproqni og'itlashning har xil usullari paydo bo'lib, sug'orish va sho'rni yuvish kabi usullar keng joriy qilingan. Ayniqsa miloddan avvalgi I mingyillikda O'zbekistonning ko'pgina hududlarida yirik magistrallardan qurish, har xil suv taqsimlash va suv chiqarish inshootlarini tiklash avj olgan. Zarafshon vohasida esa bu hol keyingi davrlarga to'g'ri keladi. Xususan davlatchilik rivojlangan paytlarda asosiy e'tibor sug'orma dehqonchilik rivojiga qaratilgani sir emas.

Mahalliy dehqonlar madaniy-etnik an'analar asosida dalachilik, polizchilik va bog'dorchilik sohasida turli usul va yo'llarni ishlab chiqqanlar. Ilk ziroatchilik davrlaridayoq ular nihoyatda foydali o'simliklarni, ayniqsa donli va poliz ekinlarini va hatto bog'dorchilikni ham o'zlashtirganlar. Tadqiqotlarga qaraganda Zarafshon vohasi aholisi so'nggi bosqichdagi neolit va eneolit davrlarida bug'doy arpa, tariq va boshqa donli ekinlar, o'rik, olma, nok kabi mevalarning ayrim navlarini xonakilashtirganlar[7,90].

Sug'orma dehqonchilikni mahalliy aholi “suvli yer”, “tirama”, “obikor” yoki “obi” yerlar deb ataganlar. Sug'oriladigan yerlar ekin turiga qarab dala yoki ochiq yerlarga, bog'dorchilik hamda polizchilik yerlariga bo'lingan. 1916-yilda Turkiston o'lkasining uchta viloyati bo'yicha (Sirdaryo, Farg'ona, Buxoro) 2,5 mln desyatina ekinladigan yerlarning 2/3 qismi sug'orma yerlar, qolgan bahori (lalmikor) yerlar hisoblangan. Sug'orma dehqonchilik nihoyatda katta mehnat natijasida amalga oshirilgan. Yirik sug'orish inshootlarini qurish va ularni muntazam ravishda o'z vaqtida tozalash va

ta'mirlash ishlari katta mablag'larni, juda ko'p kishilarning uyushgan mehnatini talab qilgan. Bunday xarajatlar va og'ir mehnat dastavval keng zahmatkash aholi zimmasiga yuklangan hamda asriy jamoaviylik an'analari asosida amalga oshirilgan.

Ming yillar davomida to'plangan boy tajriba mahalliy aholining murakkab suv xo'jaligi tartibi va texnikasini yaratish va uni tashkil qilish hamda amalda joriy etish yo'lida muayyan an'anani yuzaga keltirgan edi. O'tgan asrda bunday ishlarning jonli guvohi bo'lgan bir muallif o'z mulohazalarini quyidagicha izohlaydi: "Zarafshon vohasida irrigatsiya tizimi suv orqali hammaga hayot bag'ishlashi bilan qon tomiri tizimiga tamomila o'xshab ketadi. Turmushda suv ana shunday ehtiyot qilingan. Suv bor joyda boylik, ekinzorlar, polizlar, bog'rog'lar, bir necha chaqirim uzoqlashsangiz qaqrab yotgan dashti biyobon..."[8,13]

O'zbekiston tabiiy-geografik sharoiti turlicha bo'lganligi bois xilma-xil sun'iy sug'orish usullaridan foydalanilgan. Soy oqavasi, havza va hovuzlarda suv to'plash, chig'iriqlar orqali chuqurdan suv chiqarish, kanal va ariqlar orqali suv keltirish qadim zamonlardan oq saqlanib qolgan. Ariq va kanallarga daryolardan saqa orqali suv chiqarish usuli juda keng tarqalgan. Bu nisbatan qulay va ishonchli usul bo'lsada, aslida nihoyatda murakkab va sermehnat ish hisoblangan. Magistr kanallar vohadagi yerlarni sug'orish uchun qazilib, daryo qirg'oqlarining holatiga qarab uning o'ng va chap sohilidan qazib chiqarilgan[3,36]. Mazkur kanallardan shaxobchalar, so'ngra ulardan mayda sug'orish tarmoqlari ajralib chiqqan.

Katta-kichik kanallarga va ariqlarga oddiy to'g'onlar qurish yo'li bilan suv chiqarish texnikasi keng tarqalgan. Shox-shabba, ajriq o'tlar, kesak-toshlardan maxsus qorabura yoki bard yasab daryoning sekin oqadigan joylariga tashlanib to'g'on qilingan. Ba'zan bunday to'g'onlar murakkab irrigatsiya inshootini hosil qilgan. Qoraburaning yo'g'onligi ba'zan bir necha metr, uzunligi esa bir necha o'n metr qilib tayyorlangan. Masalan, sug'orma dehqonchilikning klassik o'lkasi hisoblangan Buxoroda barcha kanal va ariqlar har yili kuzda qazib tozalangan, keyin to'g'onlar ochilib, ariqlarga suv yuborilgan.

Suv inshootlari va suv bo'yidagi ekin yerlari uchun asosiy xavf suv toshqini hisoblangan. Bunday suv toshqinlari deyarli barcha daryolarda kuzatilgan. Asosan kuchli sel kelishi natijasida daryolarda suv ko'tarilib, qirg'oqdan chiqqan va kanallarning bosh qismini yemirgan. Bunday holatlar doimo bo'lib turganligi bois mahalliy aholi sug'orish inshootlarini suv toshqini paytida daryolarning ko'tarilishini e'tiborga olib qurishga intilgan. Asrlar davomida to'plangan tajriba asosida odamlar hatto toshqinning xavf tug'dirishi paytini oldindan bilganlar. Masalan, dastlabki toshqinlar Zarafshon vohasida aprel oyining boshlarida yuz bergan va u marzob deb yuritilgan (Xorazmda "sunnik" yoki "qamish toshqini"). Ikkinchi toshqin juda kuchli bo'lib anchagina loy-qumlarni va toshlarni oqizib katta xavf tug'dirgan. Bu toshqin sug'orish davriga, ya'ni may oylariga mahalliy aholi tili bilan aytganda jiyda gullagan vaqtlarga to'g'ri kelgan. Bu toshqinni Zarafshon ahli "loyob" deb nomlagan. Uchinchi marta yuz beradigan toshqin esa iyun oyiga to'g'ri kelgan. Bu toshqin Zarafshon mahalliy aholisi orasida "charmob" deb yuritilgan[7,93].

Buxoroning dasht qismida yashovchi chorvador aholi azaldan kichik tomorqa dehqonchiligi bilan shug'ullanib kelganlar. Ular o'zlarining poliz va boshqa kichik ekinlarini quduq suvi bilan sug'organlar. Quduqdan oddiy moslama – qovg'a yoki mesh paqirni arqon bilan ko'pincha hayvon kuchi bilan tortib chiqarib suv olingan.

Mahalliy aholi – dehqonlar uchun yilning ma'lum paytlarida eng og'ir hashar ishlari boshlangan. Barcha sug'orish inshootlarini har yili tozalab turish shart bo'lgan. Chunki loyqa suv bir yilda ariqlarni loy bilan to'ldirib qo'ygan. Yirik kanallar qazish va ularga to'g'onlar qurish ayniqsa og'ir bo'lib, bu ishlar asosan qish yoki erta ko'klamda bajarilgan va juda ko'p ishchi kuchi talab qilgan. Misol tariqasida Zarafshon vohasidagi minglab kishilar jalb etilgan quyi Zarafshondagi ariqni tozalash ishlari 15 kun davom etganini aytishimiz mumkin.

Buxoro vohasi dehqonlari yerni botqoqlanishdan saqlash choralarini azaldan bilganlar. Botqoq yerlarning suvini qochirish uchun zovurlar qazilgan. Masalan Buxoroga yaqin joyda qazilgan Temur Zaxkash deb atalgan zovur anchagina qadimiy. Suvsizlik yoki suv bosish xavfi mahalliy dehqonlarni turli-tuman marosimlar o'tkazish va har xil irimlarga amal qilishga undagan.

Sug'orish tizimining keyingi davrlardagi holati, jumladan sobiq sovet hukumati davrida anchagina rivojlangan bo'lsada, Buxoro, Xorazm va Qoraqalpog'iston hududlarida og'ir ekologik xavfni yuzaga keltirdi.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Aminov. I. Buxoro hududidagi zovurlar, "Romitannoma", 1999. –B.127.
2. Бартольд.В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия.- М., 1963. С-452.
3. Muhammadjonov. A. Quyí Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. -T.: 1972. –B. 361.
4. Muhammedov. H. O'zbekistonning qadimiy mudofaa inshootlari tarixidan. -T.:1960. -B. 252.
5. Nizomov A., Rahimova G. Zarafshon: o'tmish va bugun. "Ma'rifat" gazetasi, 2001 yil 15 may soni.
6. Narshahiy. Buxoro tarixi.-T.: "Sharq" 1993. –B. 120.
7. Jabborov I. O'zbek xalq etnografiyasi. -T.: "O'qituvchi". 1994.-B. 89.
8. Женкинсон. А - Путешествие в землях Бактрии. -Т.: 1968. –С. 240.

УЎК 93/94

ДЕВПАРАСТЛИКНИ ЎРГАНИШДА "ЯСНА" НИНГ АҲАМИЯТИ

Ш.Б. Абдуллоев, таянч докторант, Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Мақолада Авестанинг Ясна китобида Заратуштра таълимоти қарши бўлган диний қараш, унинг эътиқод объекти бўлган даэвалар ҳақидаги маълумотлар таҳлил этилган. Даэваларнинг шунчаки мифологик образ бўлмасдан, балки маздаяснадан олдинги даэваяснанинг илоҳлари бўлганини асослаш тадқиқотнинг асосий мақсадидир.

Калит сўзлар: Авеста, Ясна, Гата, дев, даэва, даэваясна, худо, сохта худолар, демонология.

Аннотация. В статье анализируется информация в книге Ясны Авесту о религиозном воззрении, противостоящем учению Заратустры, даэвам, являющимся объектом его веры. Основная цель исследования - обосновать, что даэвы были не просто мифологическим образом, но богами даэваясны пре-маздаясны.

Ключевые слова: Авеста, Ясна, Гата, дев, даэва, даэваясна, бог, ложные боги, демонология.

Abstract. The article analyzes the information in the book of Yasna Avesta about the religious outlook opposed to the teachings of Zarathustra, the Daevas, who are the object of his faith. The main purpose of the study is to prove that the Daevas were not just a mythological image, but the Daevayasna gods were pre-mazdayasna.

Key words: Avesta, Yasna, Gata, dew, daeva, daevayasna, god, false gods, demonology.

Мавзунинг долзарблиги: Диний қарашлар мифологияси, фалсафаси ҳамда тарихини ўрганилишида демонология ҳал қилувчи аҳамият касб этади [11, Б. 31.]. Айниқса, зардуштийлик дини демонологиясининг объекти бўлган девларга (Авестада *daēva*) қарши кураш бу таълимотнинг бош ғояси ҳисобланаса-да, ушбу култ етарлича ўрганилмаган [3, Б. 3.].

Тадқиқот усули. Мақола манбаларни қиёсий - мантикий таҳлил этиш усулида ёзилди ҳамда фанлараро ёндашув методи қўлланилди.

Тадқиқот натижалари. Даэваларни ўрганишда 72 Гат (Ав. *Hāiti-*, *goxo*, *goso*) дан иборат Авестанинг илк қисми – Яснанинг ўрни бекиёс. Ясна турли даврларда бир қанча қоҳинлар томонидан тўпланган. Ясна "қурбонлик" ёки "сиғиниш" деб таржима қилиниб, дин маъносини ҳам англатади, шунинг учун ҳам зардуштийлик одатда маздаясна деб юритилган. Авестанинг турли замон ва маконда, бир-бирига бевосита алоқаси бўлмаган шахслар томонидан ёзилиши натижасида даэвалар Авестада энг мураккаб ва баъзан абстракт тузилишга эга образга айланган.

Шу сабабдан даэва образининг эволюцион тарихини ўрганиш зардуштийлик тарқалган минтақанинг диний қарашлари тараққиётини ўрганишда ниҳоятда муҳимдир. Заратуштра таълимотининг бундай сифатлар билан улуғланиши ундан ташқари ҳам мавжуд бўлган таълимотларнинг борлигига ишора қилади. "Авеста" ижодкорлари бошқа дин вакиллари: *dragvant* – "сохта", "ёлғончи" (Ү 31, 17, 18; Ясна 47, 4), *duždānha* – "ёвуз", "ёвузлик томонидан